

Tin Turković – Nikolina Maraković

Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

»Velike salonitanske terme« – od antičke kuće do biskupskih kupelji

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 1. 7. 2014. – Prihvaćen 4. 11. 2014.

UDK: 904:725.73(398 Salona)

Sažetak

U radu se donosi novo viđenje i novo tumačenje građevnih faza i funkcije tzv. Velikih salonitanskih termi. Antička kuća koja je prethodila izgradnji kupelji, odnosno u čije su strukture kupelji bile instalirane, predstavlja se u posve novom urbanističkom kontekstu pravilno organizirane gradske četvrti čije je obrise moguće iščitati sravnjivanjem Gerberovih i Dyggve-ovih arheoloških nalaza i dokumentacije. Za adaptaciju kuće u kupelji, kao i naknadne pregradnje i dogradnje kupališnoga sklopa predlaže se drugačija kronologija od one koja je dana u dosadašnjim istraživanjima te kasnije datacije pojedinih faza, a svaku se intervenciju nastoji objasniti u kontekstu kupališnih običaja antičkoga i kasnoantičkoga doba te

poznatoga korpusa rimske kupališne arhitekture. Postanak ovih salonitanskih kupelji tumači se i u kontekstu uređenja vodovodnog sustava u sjeverozapadnome dijelu Urbs Orientalis koji je omogućio izgradnju brojnih kupališnih objekata, a njihova se funkcija u konačnici razmatra i u kontekstu razvoja i rasta episkopalnoga sklopa koji je u određenom trenutku morao prerasti u svojevrsnu "episkopalnu četvrt". Iznosi se teza da se episkopalni sklop tijekom 6. stoljeća proširio istočno od tzv. Petrove ulice, a da su ove salonitanske kupelji integrirane u novi biskupski kompleks te povezane s pretpostavljenom novom zgradom episkopija, bivajući tako pretvorene u biskupski balneum.

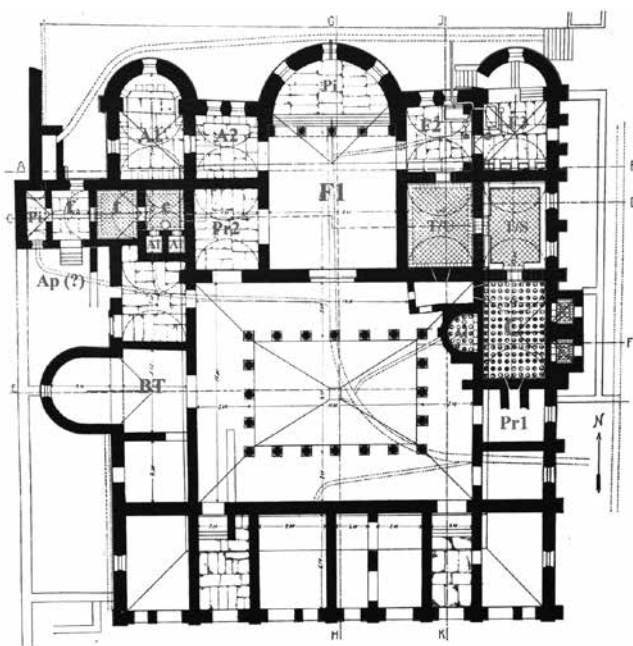
Ključne riječi: Salona, "Velike terme", episkopalni sklop, "episkopalna četvrt", biskupski balneum, rimske kupelji, Urbs Orientalis

Tzv. Velike salonitanske terme, smještene u sjeverozapadnome dijelu salonitanske *Urbs Orientalis*, istočno od monumentalnoga episkopalnog kompleksa, već su dulje vrijeme predmet našega interesa i već smo imali priliku predočiti naše viđenje njihove prostorne organizacije, odnosno identificirati namjenu pojedinih prostorija te protumačiti način funkcioniranja kupališnoga sklopa u cjelini (sl. 1). Pritom smo uvažili brojne, pokatkad i zaboravljene podatke zabilježene tijekom najranijih arheoloških istraživanja kada je, uostalom, kompleks bio u daleko boljem stanju nego ga danas nalazimo, ali i razmotrili salonitanske kupelji u svjetlu novijih istraživanja rimske kupališne arhitekture te posebice novih saznanja o tehničkim zahtjevima hipokaustnog sustava grijanja. Istom smo se prilikom dotakli i pitanja njihova općeprihvaćenoga naziva – "Velike salonitanske terme" – pokazujući da njihova veličina, oblik, oprema i dekoracija, kao i njihova pozicija unutar urbanoga tkiva i specifične okolnosti njihove izgradnje, upućuju na zaključak da one nisu bile municipalna gradnja, vjerojatno također ni najveće kupelji u ovoj provincijskoj metropoli, nego privatna investicija namijenjena komercijalnoj uporabi, te da ih stoga zapravo ne bi trebalo nazivati "Velikim termama". Imajući na umu nazive kojima se različiti tipovi kupelji, svojevrsna središta antičke urbane kulture, definiraju u poznatom nam korpusu

rimske kupališne arhitekture, predložili smo da se za naše salonitanske umjesto *thermae* rabi termin *balneum* – taj je termin, kako dokazuju i povijesni izvori, već u antičko doba bio korišten za kupelji ovoga tipa.¹

Ovom ćemo se prilikom osvrnuti na kronologiju gradnje istih salonitanskih kupelji, pokušavajući raslojiti pojedine faze izgradnje i pregradnje sklopa, počevši od antičke stambene građevine koja je prethodila samim kupeljima, sve do njihovih posljednjih pregradnji koje, po našem sudu, upućuju na povezanost s građevinama salonitanskoga episkopija. Razmatranje ovih kupelji, faza njihove pregradnje i razvoja, utoliko je usko povezano s promišljanjem rasta, širenja i reorganizacije "episkopalne četvrti" čija se istočna međa, po našem mišljenju, nije trajno zadržala na tzv. Petrovoj ulici.

Da je zdanje doživjelo nekoliko građevnih faza zaključio je već S. Piplović (sl. 2a, b).² Prepoznao ih je četiri, i s njegovim bismo se zaključkom mogli složiti, iako smatramo da bi spomenute faze izgradnji i adaptacija trebalo ponešto drugačije odrediti te drugačije datirati. Treba napomenuti i da pojedini nalazi upućuju na još nekoliko manjih preinaka u određenim dijelovima kupelji, kao što su to, primjerice, čak tri podnice koje je Gerber zabilježio u prostoriji u sjeverozapadnome uglu građevine (apoditerij A1).³ Koliko su opsežne

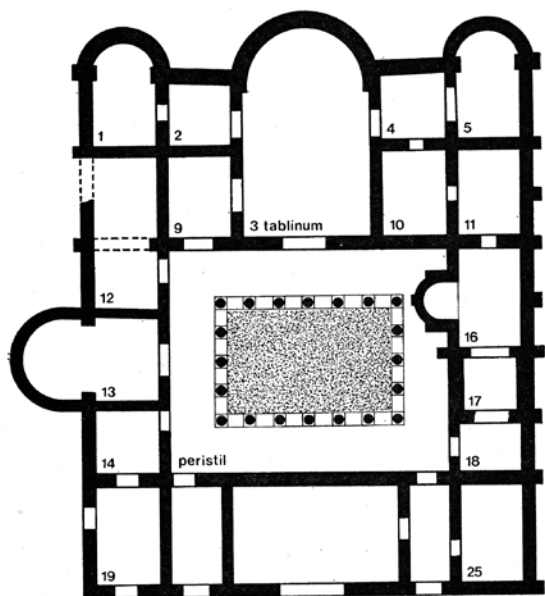
1 Salona, tlocrt "Velikih termi" (iz: NIKOLINA MARAKOVIĆ – TIN TURKOVIĆ /bilj. 1/, 17, sl. 20; podloga: WILLIAM GERBER /bilj. 3/, 111, sl. 205)

Salona, ground plan of the "Large Thermae" (from: NIKOLINA MARAKOVIĆ – TIN TURKOVIĆ /note 1/, 17, fig. 20; on the basis of WILLIAM GERBER /note 3/, 111, fig. 205)

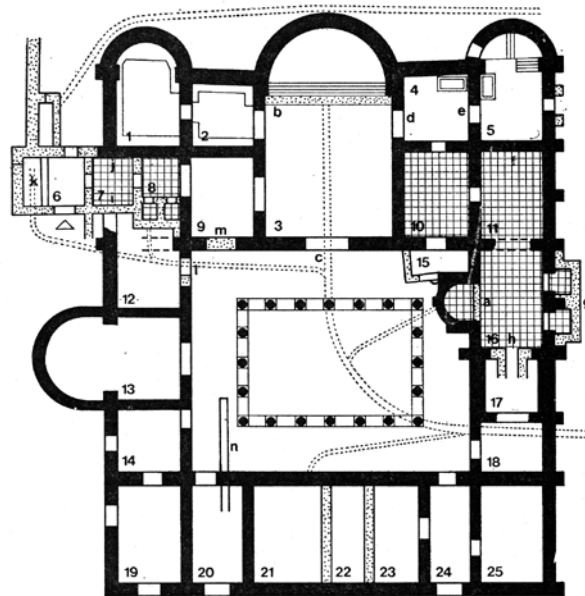
bile takve naknadne preinake koje su se dogodile nakon što su kupelji već bile u funkciji te koje su sve prostorije bile njima obuhvaćene, zbog čega i kada su se dogodile, pitanja su na koja nije moguće odgovoriti na ovome mjestu. Zasad ih stoga valja ostaviti po strani i razmatrati odvojeno od onih osnovnih faza izgradnji i pregradnji kompleksa koje ćemo ovdje izložiti kronološkim redom, nastojeći ih pritom protumačiti u kontekstu urbanističkoga razvoja cjelokupne gradske četvrti.

Antička *domus* – stambena građevina unutar pravilne mreže gradskih ulica

S. Piplović nesumnjivo je bio u pravu kada je zaključio da je izvorna građevina bila tipična, iako nešto skromnija, antička *domus* organizirana oko dvorišta, čiji se *tablinum* nalazio u središtu sjevernoga krila, s alama, kubikulima na istočnoj i zapadnoj strani dvorišta i s pročelnim traktom kroz koji su prolazila dva ulazna hodnika, vodeći izravno u dvorište. Ipak njegovu rekonstrukciju tlocrta izvorne kuće (sl. 2a) treba dodatno ogoliti, jer neke od postojećih struktura nisu mogle biti dijelom antičkoga stambenog objekta, niti su bile uobičajene u stambenoj arhitekturi ovoga tipa prije kasnoantičkoga doba. Kako je, uostalom, već istaknuo i N. Cambi,⁴ eksedre u prostorijama koje je Piplović označio brojevima 1,

REKONSTRUKCIJA I FAZE

IV FAZA

■ prvobitni zidovi
▨ kasnije pregradnje

2a, b Salona, tlocrti "Velikih termi" – faze gradnje prema S. Piploviću; 2a Prva faza, antička kuća (prema: STANKO PIPLOVIĆ /bilj. 2/, 98, sl. 6); 2b Četvrta faza (prema: STANKO PIPLOVIĆ /bilj. 2/, 99, sl. 7)

Salona, ground plans of the "Large Thermae" – building phases according to S. Piplović; 2a. the first phase, ancient house (source: STANKO PIPLOVIĆ /note 2/, 98, fig. 6); 2b. the fourth phase (source: STANKO PIPLOVIĆ /note 2/, 99, fig. 7)

3 Salona, "Velike terme" – eksedra BT/prostorije 13 (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, the "Large Thermae" – exedra of BT/room 13

4 Salona, "Velike terme" – kontrafori na istočnome zidu (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, the "Large Thermae" – buttresses on the eastern wall

3, 5, 13 i 16 nisu mogle biti dijelom izvorne kuće, a vidljivi su i spojevi koji govore o kasnijoj nadogradnji (sl. 3). Da je riječ o prigradnjama, a ne o dijelovima izvornoga objekta, najzornije svjedoči primjer eksedre prostorije 16 (sl. 2a) koja krajnje nezgrapno prodire u dvorišni prostor i nije mogla biti dijelom izvornoga graditeljskog nauma. Teško bi bilo i zamisliti čemu bi takva eksedra mogla služiti u izvornoj građevini, s obzirom na to da sličnih u antičkoj stambenoj arhitekturi nema.⁵ Rasterećenje Piplovićeva tlocrta izvorne građevine treba primijeniti i u slučaju kontrafora na istočnoj fasadi (sl. 4) koji su naknadno prigradeni. Razlog je morala biti dogradnja svodova nad grijanim dijelom velikoga kupališnog trakta, a vjerojatno i, kako će još biti objašnjeno, naknadno povišenje tamošnjih zidova. Pripisivanje svodova prvoj fazi građevine čini se posve neopravdanim s obzirom na to da su oni vrlo rijetko, ako uopće, postavljani u skromnijim rimskim kućama kakva je bila i ova salonitanska.⁶ S druge strane, u arhitekturi kupelji, pa i onoj skromnijoj, svodovi, pogotovo bačvasti, postaju pravilom.⁷

O smještaju prvotne građevine već smo ranije govorili. Naime, Piplovićev zaključak da je izvorna kuća bila prigradska *villa suburbana/domus*⁸ te da se nalazila u »slobodnome prostoru« (izvan zidina staroga grada) zapravo nema uporišta. Dapače, Gerberova dokumentacija upućuje na upravo suprotan zaključak,⁹ a ulice s južne i zapadne strane izvorne građevine zamijetio je i N. Cambi.¹⁰ Osim toga, na istočnoj strani kupelji i danas su vidljivi ostatci koji se mogu protumačiti kao dijelovi pločnika sa stubama i kanalizacijskim otvorima (sl. 5). Po svemu sudeći, kuća je sa svih četiriju strana bila omeđena ulicama. Svravnjivanje Gerberovih i Dyggveovih nalaza pokazuje da su se sjeverno, sjeverozapadno i zapadno od ove kuće nalazila slična stambena zdanja čiji su ostatci i danas jasno raspoznatljivi, odnosno da se ova antička kuća nalazila u četvrti izgrađenoj u skladu s uobičajenim principima rimske gradnje (sl. 6). Iz Gerberove je studije, ali i iz Dyggveovih zabilješki, razvidno da su se kršćanske građevine sa zapadne strane "Petrove ulice" preslojile preko starije stambene arhitekture, ponegdje poništavajući starije strukture, a ponegdje koristeći pojedine njihove dijelove.¹¹

5 Salona, "Velike terme" – ostatci pločnika istočno od građevine (foto: T. Turković – N. Maraković)

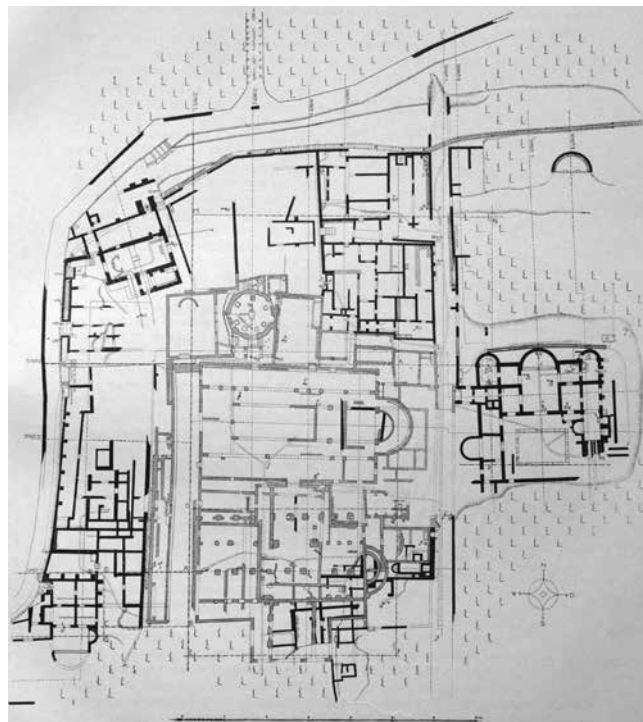
Salona, the "Large Thermae" – the remains of the pavement on the eastern side of the building

Što se pak tiče točnog vremena izgradnje ove antičke kuće, posve ga je nemoguće utvrditi bez daljnjih istraživanja. Piplović smatra da je ona morala biti izgrađena prije proširenja grada u 2. stoljeću n. e. kada se našla unutar njegova areala.¹² Po našem sudu, kuća je bila izgrađena u prvim stoljećima Carstva, i to ili prije proširenja grada, pa kasnije uklopljena u novu urbanističku regulaciju, ili pak nakon što je prostor već funkcionirao kao uređeni stambeni blok. Precizniju da-

6 Salona – rekonstrukcija stambene četvrti u sjeverozapadnome dijelu *Urbs Orientalis* (T. Turković – N. Maraković)

Salona – the reconstruction of the residential quarter in the north-western part of Urbs Orientalis

7a Salona, tlocrt četvrti u sjeverozapadnome dijelu *Urbs Orientalis* (prema: WILLIAM GERBER /bilj. 3/, 13, sl. 2)

Salona, ground plan of the quarter in the north-western part of Urbs Orientalis (source: WILLIAM GERBER /note 3/, 13, fig. 2)

taciju omogućila bi možda istraživanja ispod vapnenačkog poda prostorija 1–5 te potraga za podnicom izvorne kuće u ovome njezinu dijelu.¹³

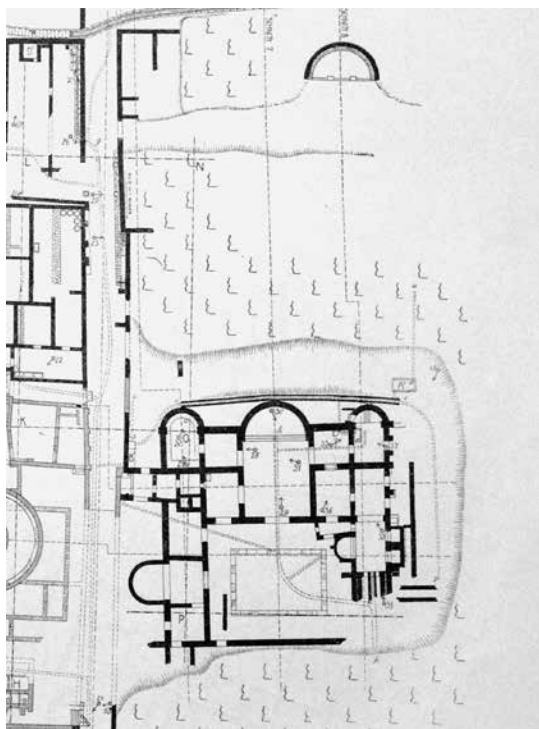
Adaptacija kuće u kupelji – uređenje velikoga kupališnog trakta

Druga faza izgradnje podrazumijeva preuređenje kuće u kupelji za koje smo umjesto uobičajenog naziva "Velike terme" već predložili korištenje adekvatnijeg termina – *balneum*.¹⁴ Prema Piploviću, prenamjena građevine u kupelji dogodila se nakon što je ona stradala u požaru. Pretpostavku je zasnovao na zapažanju da su određeni dijelovi sedrenoga zida u prostoriji 16 (označen slovom a) (sl. 2b), koji je razdvajao *alveus* od ostatka prostorije, nagoreni.¹⁵ Tragovi gareži koje spominje danas se više ne vide, međutim oni ionako ne moraju značiti da je građevina gorila, tim više što ni u jednoj drugoj prostoriji ne postoje naznake požara. Spomenuta je prostorija, naime, bila kaldarij (C) i nalazila se neposredno uz prefurnij (Pr1) (sl. 1), te se stoga njezina suspenzura kroz dulje razdoblje morala puniti gareži koja je s dimnim plinovima izlazila iz obližnje peći.¹⁶ Po našem sudu, dakle, požar nije bio razlog preuređenju kuće u kupelji.

Prilikom adaptacije prostora za novu namjenu dograđene su već spomenute ekседre, a preuređenje građevine podrazumijevalo je uređenje velikoga kupališnog trakta koji se

protezao sjevernim i istočnim krilom građevine (A1–A2–F1–F2–F3–T/U–T/S–C–Pr1), uključujući uređenje piscine u velikom frigidariju (Pi, F1) te dogradnju svodova u grijanim prostorijama (sl. 1). Po svemu sudeći, u to je doba izveden i relativno složen sustav dovoda i odvoda vode kojom se kupališni trakt opskrbljivao. Zahvat ugradnje hipokaustnog grijanja pod podove grijanih prostorija na istočnoj strani građevine zasigurno nije bio jednostavan. Kako bi ukopavanje hipokausta bilo teško izvedivo, ugradnja suspenzura u pojedinim prostorijama značila je i podizanje podnice kupališnoga trakta. Posljedično je trebalo nadozidati zidove izvorne kuće kako bi imali zadovoljavajuću visinu. Pridodamo li tomu i potrebu ugradnje svodova nad grijanim prostorijama, postaje jasno zašto je bilo nužno istočni perimetralni zid ojačati kontraforima (sl. 4).

Ugradnja hipokaustnog sustava očigledno je uvjetovala povišenje podova sjevernog i istočnog krila građevine za otprilike 1,2 m, na jedinstvenu razinu, odnosno na razinu poda grijanih prostorija, a tada je moralo biti izvedeno i popločenje niza prostorija na sjeveru građevine (A1–F3) te podignuta razina poda u dvorištu. Pod velikoga kupališnog trakta nalazio se na oko 12,7 m n. v. Određena odstupanja u visini poda zabilježena su tek u hladnom dijelu trakta, a bila su izvedena kako bi se voda koja se prelijevala iz kada usmjerila putem uskih žljebova u podu prema odvodu u velikom frigidariju (F1).¹⁷ I dok su se podovi svih prostorija velikoga kupališnog trakta, grijanih i negrijanih, nalazili na

7b Detalj s "Velikim termama" (prema: WILLIAM GERBER /bilj. 3/, 13, sl. 2, detalj)

The detail with the "Large Thermae" (source: WILLIAM GERBER /note 3/, 13, fig. 2, detail)

otprilike istoj razini, podnica prostorije u kojoj se nalazilo ložište (Pr1) nalazila se niže za visinu suspenzure – što je još jedan dokaz da se ovdje nalazio prefurnij.

Vidljivo je da je prilikom uređenja velikoga kupališnog trakta povišen i pod prostorije koju je Piplović označio brojem 9, a na ulazu iz dvorišta postavljen je prag. Prefurnij (Pr2) čiji su ostatci i danas raspoznatljivi, ugrađen je u sljedećoj fazi, prilikom uređenja manjega kupališnog trakta.¹⁸ U južnome traktu podovi nisu bili povišeni, pa su stoga dograđene stubbe kako bi se omogućio pristup dvorištu.

Opsežne preinake nisu provedene samo unutar građevine nego i izvan nje. Već je Gerber zaključio da je uz njezino začelje dograđena platforma preko koje se protezao dovodni kanal iz kojega se, kako pokazuju tlocrti, punio bazen velikog frigidarija (Pi, F1) i kade u dvama manjim frigidarijima (F2, F3). Gerber je uočio i da je kanal bio spojen na dva spremnika za vodu, označena na njegovu planu slovima A i B (sl. 7).¹⁹ Po svemu sudeći, spremnik B, smješten uz sjeverozapadni ugao građevine, služio je kao glavni spremnik vode, dok je spremnik A, smješten na ključnom mjestu uz sjeveroistočni ugao kupelji, služio kako bi nadopunio količinu vode u cijevima nakon što je određena količina vode otekla u bazen i kade negrijanog dijela kupelji.²⁰ Spremnike je povezivao kanal (c) koji se protezao preko terase sa sjeverne strane kupelji, koristeći lagani pad osiguran nagibom terase na začelju kupelji.²¹ Kanal se zatim spuštao uz istočnu stranu građevine kako bi vodom opskrbio kotao u prefurniju (Pr1) (sl. 1).

8 Salona, "Velike terme" – natpis ugrađen u pod piscine velikog frigidarija (F1, Pi) (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, the "Large Thermae" – the inscription built into the pavement of piscina of the large frigidarium (F1, Pi)

Ugradnja ovoga sustava dovoda vode u kupelji rezultirala je i nekim dodatnim promjenama u neposrednom okruženju građevine. Dogradnja platforme nesumnjivo je rezultirala poništenjem ulice koja se protezala sjeverno od građevine, a izlaz na "Petrovu ulicu" zatvoren je zidom (sl. 7). Gerber je uočio da je iskop terena ondje znatno dublji nego na okolnome području, a zabilježio je i ostatke zida koji je očito pripadao građevini koja je omeđivala ulicu sa sjeverne strane (sl. 7). No, zagrađivanje te ulice pripisao je pregradnjama u doba nadbiskupa Petra (554.–562.),²² što bi značilo da su kupelji bile uređene tek sredinom 6. stoljeća, što u svjetlu daljnjih argumenata nije izgledno.

Zapravo je gotovo nemoguće izvesti precizan zaključak kada se dogodila pregradnja kuće u kupelji i pregradnja sjeverne ulice te je moguće razmatrati tek grubi kronološki okvir. Piplović je držao da su kupelji bile uređene u 3. stoljeću ili možda već krajem 2. stoljeća,²³ ali takvu dataciju dovode u pitanje spoliji ugrađeni u podove kupelji. Riječ je o dvama nadgrobnim spomenicima, od kojih je jedan bio uzidan u popločenje bazena velikoga frigidarija (Pi, F1) (sl. 8), a drugi u pod trećeg frigidarija u nizu (F3). Prvi je dala izraditi izvjesna Julija Tercija za majku Juliju Soteridu,²⁴ a drugi je bio izrađen za stanovitu Kapsiciju Tertulinu. Ovaj posljednji Gerber je datirao u 2. stoljeće, a Bulić ga je datirao krajem 2. ili u prvu polovinu 3. stoljeća.²⁵ Alföldy pak datira ove natpise u doba kasnog principata, što znači okvirno u razdoblje između polovine 2. stoljeća i uspostave dominata za Dioklecijanove vladavine.²⁶ Prihvatimo li Bulićevu dataciju, moramo napomenuti da bi bilo krajnje neuobičajeno da se nadgrobni spomenik već krajem 2. ili početkom 3. stoljeća zatekao u podu kupelji.

Okolnosti pod kojima su ova dva spolija ugrađena na očito im neprilična mjesta valja razmatrati u širem kontekstu. Prije svega treba imati na umu da je uništavanje, podizanje ili prenamjena nadgrobnih spomenika bez prethodnog odobrenja carskih vlasti ili, kasnije, municipalnih vlasti (*de*

facto biskupova odobrenja) bilo zabranjeno i u antičko i u kasnoantičko doba. S druge strane, na području episkopalnoga sklopa nalazimo brojne primjere reupotrijebljenih nadgrobnih spomenika antičke, poganske provenijencije. Zatječu se ugrađeni u pločnike, hodnike episkopija, u zidu tzv. Oratorija A, podu kupatila smještenog zapadno od križne crkve i na nizu drugih mjesta. Proces prenamjene nadgrobnih spomenika, ponajprije onih poganskih, uzeo je maha tek tijekom 4. stoljeća, o čemu svjedoči niz carskih ukaza kojima se eksplicitno zabranjuje uništavanje ili prenamjena nadgrobnih spomenika.²⁷ Kako je demonstrirao J.-P. Caillet, ni Salona nije bila izuzeta iz toga trenda,²⁸ a o tome zorno svjedoče i spoliji ugrađeni na području "episkopalne četvrti". Kada se iz te perspektive sagledaju spoliji ugrađeni u kupelji, postaje znatno izvjesnije da se preuređenje dogodilo u doba kada su municipalne vlasti (odnosno u to doba već biskup) odobrile prenamjenu nadgrobnih spomenika s neke od salonitanskih nekropola. Na tragu Cailletovih zaključaka, moglo bi se spekulirati da se takvo što dogodilo ili krajem 4. stoljeća, ili eventualno početkom 5. stoljeća.

Ako je naša pretpostavka o dataciji uređenja kupelji ispravna, onda i analogija s kupeljima uređenima u "Oratoriju A" postaje indikativna. Naime, ako se za uređenje tih malenih kupelji prihvati datacija koju su iznijele P. Chevalier i J. Mardesić,²⁹ onda se čini da se na području čitave četvrti nešto značajno promijenilo upravo krajem 4. ili početkom 5. stoljeća, što je rezultiralo gradnjom barem tri kupališne instalacije (dvije navedene i treća, zapadno od južne crkve).³⁰ Moglo bi se pretpostaviti da je bila riječ o novoj regulaciji vodovoda. Naime, kada se na Gerberovu planu pažljivije promotre pravci kojima se pružaju vodovodni kanali (sl. 7a), postaje razvidno da su oni gotovo u potpunosti prilagođeni strukturama koje su kasnoantičkoga, a ne antičkoga postanka.³¹ Konfiguracija vodovodnih kanala, pomno zabilježena na Gerberovim tlocrtima, sravnjena s dispozicijom ostalih struktura u ovome području grada, upućuje na relativno kasno uređenje toga sustava koji je očito "prošarao" četvrt tek kada je episkopalni kompleks zadobio svoje osnovne obrise. Nema sumnje da su se i tzv. Velike terme zatekle ondje tek nakon uređenja toga sustava, a to se zasigurno nije dogodilo u prvim stoljećima Carstva. Utoliko je pitanje uređenja vodovodnog sustava nerazdruživo od pitanja urbanističkih promjena u ovome dijelu grada, a neke od odgovora na ta pitanja nude upravo ove salonitanske kupelji.³²

"Dvostruke kupelji" – uređenje maloga kupališnog trakta

Drugi, manji kupališni trakt, smješten u sjeverozapadnom uglu građevine, koji je funkcionirao zasebno, uređen je, po našem sudu, nakon što su kupelji već stavljene u funkciju. Tu se ne bismo mogli složiti s Piplovićem koji drži da su se ovi zahvati dogodili istodobno kad i uređenje velikoga trakta, prilikom prenamjene kuće u kupelji. Također, u kaldariju velikoga kupališnog trakta (C/prostorija 16) dograđena su dva manja bazena (*alvei*, Al), fizički isturena izvan perimetra i uklopljena među kontrafore istočnoga zida građevine (sl. 1, 2b).

9a, b Salona, "Velike terme" – pile pod zidovima; 9a Pile u velikom kupališnom traktu; 9b Pile u malom kupališnom traktu (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, the "Large Thermae" – pilae under the walls; 9a. pilae in the large bathing tract; 9b pilae in the small bathing tract

Da je u slučaju manjega kupališnog trakta riječ o kasnijoj dogradnji može se zaključiti prema nizu detalja. Podnica je morala biti podignuta u odnosu na onu velikoga trakta, odnosno okolnih prostorija, zbog ugradnje hipokaustnog sustava. Drugim riječima, polazna točka za gradnju manjega trakta bila je podnica prethodno uređenih kupelji, a ne podnica izvorne kuće. Upravo svladavanju te visinske razlike i služe stube koje je Gerber zabilježio pred ulazom u frigidarij (f) (sl. 1). Podovi grijanih prostorija manjega trakta bili su na oko 1,2 m višoj razini u odnosu na podnicu istočnoga trakta. Frigidarij (f) je bio smješten na najpogodnije mjesto, kraj velikog spremnika za vodu (B) iz kojeg se mogao izravno puniti bazen. Da je riječ o kasnijoj interpolaciji govori i način na koji je zapadni zid trakta uzurpirao dio "Petrove ulice", očito se prilagođavajući mogućnostima dovoda vode iz spremnika B (sl. 7b).

Između velikoga i maloga kupališnog trakta mogu se zamijetiti i poneke razlike u načinu gradnje. Hipokaust manjih kupelji bio je izveden na drugačiji način i od drugačijeg materijala od onoga u istočnome traktu. Za razliku od pila u istočnome traktu, oni ispod pregradnih zidova i otvora među prostorijama manjega trakta izrađeni su od kamena i ulomaka opeke (sl. 9a, b). Parapetni zidovi dvaju omanjih bazena u kaldariju maloga

10a, b, c Salona, "Velike terme" – parapetni zidovi bazena; 10a Parapetni zid polukružnog bazena u kaldariju velikoga kupališnog trakta (C, Al); 10b Parapetni zidovi pravokutnih bazena u kaldariju velikoga kupališnog trakta (C, Al); 10c Parapetni zidovi pravokutnih bazena u kaldariju maloga kupališnog trakta (c, Al) (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, the "Large Thermae" – parapet walls of the pools; 10a. parapet wall of the semicircular alveus in the caldarium of the large bathing tract (C, Al); 10b. parapet walls of the rectangular alvei in the caldarium of the large bathing tract (C, Al); 10c. parapet walls of the rectangular alvei in the caldarium of the small bathing tract (c, Al)

trakta (c, Al) nisu bili građeni od sedrenog kamenja kao parapetni zid polukružnog bazena u kaldariju velikoga trakta (C, Al) nego od vapnenca i opeke, upravo poput potporanja pod vratima prostorija te parapeta dograđenih pravokutnih bazena u kaldariju velikoga kupališnog trakta (C, Al) (sl. 10a, b, c).

Postojanje dvaju kupališnih traktova unutar jednoga sklopa svrstava ove salonitanske kupelji među malobrojne građevine te vrste. Među više od četiri stotine i više poznatih kupelji, građениh između 2. stoljeća pr. n. e. i 4. stoljeća n. e. od strane privatnih osoba, gradskih vlasti ili careva, svega je nekolicina onih "dvostrukih".³³ Među njima su i neki znameniti primjeri, kao što su Forumske, Stabijske i Republikanske kupelji u Pompejima te Forumske kupelji u Herkulanumu, koje su uvelike utjecale na opće predodžbe o rimskim kupeljima, posebice kod prvih istraživača rimske kupališne arhitekture. Jedna od tih predodžbi, zasnovana na spomenutim primjerima, ali i pisanju Marka Terencija Varona i Vitruvija,³⁴ jest i ona koja se tiče razdvajanja spolova u kupeljima. Udvostručenje kupališnih traktova u navedenim kupeljima uistinu se, po svemu sudeći, dogodilo radi segregacije spolova, no takva će razdioba, kao što pokazuju mnogobrojni primjeri kupelji carskoga doba, iščeznuti već početkom 1. stoljeća n. e.³⁵ Štoviše, čak ni u 1. stoljeću pr. n. e. nisu sve kupelji imale odvojene traktove za muškarce i žene, a arheološki ostatci, primjerice iz "dvostrukih" Forumskih kupelji u Herkulanumu, upućuju na to da su u doba erupcije Vezuva oba trakta koristila oba spola.³⁶ Osim vrlo rijetkih iznimaka, ni velike "carske terme" ni manje gradske kupelji carskoga doba nisu imale udvostručene traktove nego su se u istome traktu, jedni uz druge, kupali muškarci i žene.³⁷ O tome govori i niz antičkih pisaca, iskazujući različite stavove prema ovome društvenom običaju.³⁸

Dodatnu pomutnju u razmatranju kupališnih običaja unijela je interpretacija navoda vezanih uz kupelji koje bilježi *Historia Augusta*. Jedan od spornih navoda je i onaj koji govori o Hadrijanovoj zabrani zajedničkog kupanja muškaraca i žena, koja je ostala na snazi pod kasnijim vladarima, a ukinuo ju je Elagabal.³⁹ Međutim, sudeći po tome što nije došlo do značajnijih promjena u kupališnoj arhitekturi, očito da ova zabrana nije znatno promijenila kupališne običaje. Gotovo sve kupelji građene tijekom 2. i 3. stoljeća su jednostruke, po čemu je moguće zaključiti da propisana segregacija nije zaživjela ni u Rimu, ni u provincijama.

Pod utjecajem povjesničara J. Carcopina, odnosno njegova viđenja kupališnih rutina zasnovanog isključivo na jednome natpisu iz Hadrijanova doba, kojim je ženama i muškarcima bilo određeno različito vrijeme kupanja u mjestu *Vipascum* u Luzitaniji, uvriježilo se mišljenje da su tijekom 2. i 3. stoljeća muškarci i žene u kupeljima bili razdvojeni vremenski, a ne prostorno.⁴⁰ Po Carcopinu i istraživačima koji su ovakvu predodžbu preuzeli, za žene su bili predviđeni raniji termini tijekom dana, a za muškarce kasniji. Međutim, u posljednje je doba i takvo mišljenje osporeno u svjetlu velikog broja pisanih i inih svjedočanstava o zajedničkom kupanju muškaraca i žena.⁴¹ Čini se, ipak, da su ponajviše u pravu istraživači koji su zaključili da su tijekom prva tri stoljeća n. e. postojale različite kupelji namijenjene svakoj vrsti ukusa i preferencija, od onih koje su bile namijenjene isključivo jednome spolu, do mješovitih ili onih s posve specifičnim sadržajima.⁴² Jednako tako se čini da su kupališni običaji ovisili o naravi određene sredine te o klijenteli koja ih je koristila. No, posve je jasno da se carske zabrane nisu znatnije odrazile na arhitekturu

kupelji koje će određene promjene zahvatiti tek krajem 4. stoljeća s konačnom afirmacijom kršćanstva.

Oslanjajući se na primjere pompejanskih i herkulanskih kupelji, Piplović je u manjem kupališnom traktu salonitanskih kupelji prepoznao ženske kupelji, dok je za veći smatrao da je bio namijenjen muškarcima.⁴³ Ako i prihvatimo Piplovićevu tezu, treba napomenuti da one nisu mogle biti izgrađene prije kraja 4. ili početka 5. stoljeća, kada su kršćanski svjetonazori polako počeli potiskivati neke od duboko ukorijenjenih običaja, pa tako i onaj zajedničkog kupanja muškaraca i žena,⁴⁴ iako će većina kupališnih običaja preživjeti do u srednji vijek.

U posljednje se doba pokazala posve pogrešnom i zamisao, zasnovana na pridavanju prevelike važnosti žestokim riječima sv. Jeronima i nekolicine drugih kršćanskih teologa, da je kršćansko vjerovanje naglo suspregnulo kupališnu kulturu.⁴⁵ Prema predstavljenim argumentima, čini se da ono u zapadnom dijelu Carstva u konačnici nije uspjelo u toj nakani, baš kao ni u nakani da u kupeljima jasnije razdvoji muškarce i žene. U istočnome dijelu Carstva te će se nakane ipak donekle utjeloviti u kupališnoj arhitekturi koja se donekle preobrazila pod pritiskom kršćanskoga svjetonazora. U 5. i 6. stoljeću bizantske će kupelji, iako sporadično, ponovno biti razdvojene na dva dijela za koja se može predmijevati da su služili različitim spolovima.⁴⁶ No, u nekim je pak slučajevima "podvostručena" kupelji tijekom 5. stoljeća jasno ustanovljeno da zapravo nije bila riječ o ponovnoj segregaciji spolova nego o smanjenju kapaciteta kupelji uzrokovanom nedostatkom vode, ogrjeva i klijenata.⁴⁷ Upravo su to bili glavni razlozi zbog kojih su kupelji u Zapadnome Carstvu, posebice one najveće, počele propadati već u 4. stoljeću. Dakle, afirmacija kršćanstva u zapadnome dijelu Carstva tek je uzgred utjecala na suzbijanje nekih kupališnih običaja, a zasigurno nije urodila promjenama u arhitekturi kupelji poput onih koje su posvjedočene malobrojnim bizantskim primjerima.

U svjetlu svega rečenog, uključujući ovdje predloženu dataciju izgradnje velikoga kupališnog trakta, smatramo da se dogradnja manjega, zapadnog trakta, nije dogodila prije 5. stoljeća, a moguće je da se dogodila i tijekom 6. stoljeća. Iako ne možemo odbaciti Piplovićevu pretpostavku o tome koji su bili razlozi da se u sjeverozapadnom dijelu sklopa instalira novi, manji kupališni trakt, odgovori ipak ostaju u sferi nagađanja. Moguće je, međutim, da je izgradnja novoga kupališnog trakta na neki način bila povezana i s intervencijama u dva manja frigidarija velikoga trakta (F2 i F3) – postavljanjem monumentalnih kamenih blokova te ugradnjom stubišta u posljednjoj prostoriji u nizu (F3). Te su intervencije, u svakom slučaju, iznimno značajne za proučavanje razvoja i rasta episkopalnoga sklopa te stoga zaslužuju osobitu pozornost.

Razvoj "episkopalne četvrti" i biskupski *balneum*

Posljednje dvije prostorije negrijanoga dijela velikoga kupališnog trakta (F2 i F3) nude nam možda ključ za razumijevanje sudbine ovih salonitanskih kupelji u stoljećima u kojima

11 Salona, "Velike terme"; 11a Vrata između drugog i trećeg frigidarija velikoga trakta (F2 i F3); 11b Kameni blok s uklesanim križem u drugom frigidariju (F2) (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, the "Large Thermae"; 11a. the door between the second and the third frigidarium of the large tract (F2 and F3); 11b. the stone pillar with an incised cross in the second frigidarium (F2)

je episkopalni sklop doživio svoje najopsežnije pregradnje te se, po našem sudu, proširio preko tzv. Petrove ulice, zbog čega je čitava gradska četvrt morala dobiti potpuno novo lice. Naime, uz istočni zid drugog frigidarija (F2), lijevo i desno od vrata koja su vodila u sljedeću prostoriju, postavljena su

12 Salona, "Velike terme" – stubište i vrata u eksedri trećeg frigidarija (F3) (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, the "Large thermae" – the staircase and the door in the exedra of the third frigidarium (F3)

13 Salona, pravokutna niša tzv. Oratorija B zapadno od katedralnog sklopa (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, rectangular niche of the so-called Oratorium B situated to the west from the Cathedral complex

dva oveća uspravljena kamena bloka s uklesanim latinskim križevima. Pri tome je onaj sjeverni postavljen točno na mjestu kade za kupanje i neposredno ispod dovodnog kanala (sl. 1, 11), a ostatci razbijene kade i danas su vidljivi. Još zanimljivom čini se intervencija u sljedećoj prostoriji: u prostor eksedre posljednjeg frigidarija u nizu (F3) ugrađene su stube koje su vodile do vrata probijenih u njezinu zapadnom dijelu (sl. 12), a kroz vrata se izlazilo na razinu začelne platforme.

Preinake u ovom dijelu kupelji Dyggve je datirao početkom 4. stoljeća, smatrajući da je riječ o prenamjeni za potrebe krštenja, a s njegovom se tezom složio i Piplović, iznijevši pretpostavku da je piscina velikog frigidarija (Pi, F1) možda služila za obred krštenja.⁴⁸ Cambi je, međutim, izrazio opravdanu sumnju u takva tumačenja.⁴⁹

Što se tiče datacije blokova s križevima, već je Bulić bio napomenuo da se križevi toga oblika zatječu u Saloni u 5. i 6. stoljeću, iako se nije bavio konkretnim usporedbama.⁵⁰ Cambi je pak pitanje datacije ostavio otvorenim, držeći da se križevi toga tipa javljaju od druge polovine 4. stoljeća, da su najpopularniji tijekom 5. stoljeća, a da tijekom 6. stoljeća nestaju.⁵¹ Riječ je, naime, o uklesanim latinskim križevima koji se protežu skoro čitavom visinom monumentalnih kamenih blokova. Krakovi su im izrazito tanki, horizontalni su znatno kraći od vertikalnih, a na krajevima su trokutasto prošireni. Na proširenjima je jasno uočljivo karakteristično koso klesanje koje odaje ruku vještog klesara (sl. 11b).⁵² Velik broj slično dekoriranih elemenata arhitektonske plastike i liturgijskoga namještaja pohranjen je u Arheološkom muzeju u Splitu,⁵³ a neki se još uvijek nalaze u Saloni ili na okolnome području.⁵⁴ Takav je tip križa, uostalom, nazvan "salonitanskim tipom" te prepoznat kao rad tamošnjih klesarskih radionica.⁵⁵ Ipak, slično dekorirane arhitektonske elemente, prije svega prozorskih otvora, nalazimo na mnogim ranokršćanskim lokalitetima uzduž jadranske obale, osobito onima na prostoru zadarske i nekadašnje skardonitanske biskupije.⁵⁶

Već je W. Gerber, dokumentirajući nalaze na prostoru salonitanskoga episkopalnog sklopa, zabilježio komade

arhitektonske plastike i liturgijskoga namještaja sa sličnom dekoracijom. Kako navodi, na prostoru južne, križne bazilike, pronašao je ulomke liturgijskoga namještaja među kojima su mnogi bili jednostavno ukrašeni upravo motivom križa – iako ih nije sve popisao i katalogizirao,⁵⁷ na Gerberovim fotografijama i crtežima možemo razaznati pilastre, ploče oltarne pregrade i impost-kapitele ukrašene tankim uklesanim križevima s trokutasto proširenim završecima krakova, upravo nalik onima na monumentalnim kamenim blokovima u "Velikim termama".⁵⁸ Njihova brojnost navodi na zaključak da su bili dio opreme preuređenog episkopalnog sklopa 6. stoljeća, odnosno križne Honorijeve bazilike, kako se, uostalom, dade zaključiti i iz Gerberove studije. Već se u Gerberovim istraživanjima, dakle, može naći potvrda da su križevi toga tipa česti upravo u dekoraciji arhitektonske plastike 6. stoljeća. Uostalom, sličan uklesani križ proširenih krakova, doduše vrlo malih dimenzija, možemo zamijetiti i na već spomenutoj gredi s monogramom nadbiskupa Petra, nastaloj posve sigurno polovinom 6. stoljeća.⁵⁹

Godine 1994. objavljen je i prvi kataloški pregled ranokršćanske arhitektonske plastike u Saloni koji je postao važan referentni materijal za sva daljnja istraživanja.⁶⁰ Kako autori ističu već u uvodnim poglavljima, u katalogu se ne navode preciznije datacije pojedinačnih primjera ranokršćanske skulpture, ponajprije zbog nedostatnih informacija o kontekstu nalaza. Međutim, zbog čestog ponavljanja istih ili sličnih simboličkih i dekorativnih elemenata smatraju da većinu katalogiziranih primjera treba datirati upravo u 6. stoljeće, što odgovara posljednjoj fazi preuređenja salonitanskih kršćanskih kulturnih objekata.⁶¹ Katalogizirana građa – primjerice, jednostavno ukrašeni elementi arhitektonske plastike i liturgijskoga namještaja, najčešće s urezanim ili u plitkom reljefu istaknutim plošnim križevima, krizmonima, biskupskim monogramima, ili pak ukrašeni samo jednostavnim profilacijama i geometrijskim motivima, zatim kapiteli s krajnje stiliziranim listovima akantusa ili gotovo apstraktnim, jednostavnim geometrijskim ukrasima,

14 Salona, baze stupova trijema (tzv. tetrapilona) na "Petrovoj ulici" (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, bases of columns of the porch (the so-called tetrapylon) on the "Petrus' Street"

15 Salona, ostatci eksedre sjeverno od "Velikih termi" (foto: T. Turković – N. Maraković)

Salona, the remains of the exedra to the north from the "Large Thermae"

doista tvore prilično konzistentan i zaokružen korpus i bez ikakve sumnje svjedoče o preuređenjima i pregradnjama salonitanskih građevina tijekom 6. stoljeća.⁶² Iz kataloga je razvidno da izrazito brojnu skupinu nalaza predstavljaju elementi prozorskih otvora – pilastri pravokutnog presjeka (*meneaux*) i impost-kapiteli – a većina ih je ukrašena upravo jednostavnim urezanim latinskim križevima s proširenim krakovima, kakve nalazimo i na monumentalnim pilastrima u salonitanskim kupeljima.⁶³ Izrađeni su od vapnenca i, kako navode istraživači, mogu se pripisati bračkim klesarskim radionicama, a karakteristike urezanih križeva upućuju na dataciju u 6. stoljeće.⁶⁴

Konačno treba obratiti pozornost i na dimenzije monumentalnih kamenih blokova s križevima postavljenih u frigidariju salonitanskih kupelji. Za razliku od većine katalogiziranih pilastara prozorskih otvora, čija je visina najčešće između otprilike 80 i 130 cm, a širina uglavnom petnaestak ili nešto više centimetara,⁶⁵ kameni blokovi iz "Velikih termi" imaju visinu od 2,08 i 1,93 m. Njihove impozantne dimenzije, ali i način na koji su uklopljeni u prostor u kojemu se i danas nalaze, upućuju na zaključak da ovdje nisu dospjeli kao spoliji, niti su nenametljiva intervencija kojom se simbolički označava najraniji kršćanski baptisterij. Ovi su kameni blokovi, smatramo, izrađeni upravo kako bi obilježili i monumentalizirali ulaz u krajnju sjeveroistočnu prostoriju kupelji, odnosno kako bi se njima vrlo jasno i nedvosmisleno označio prostor koji pripada Crkvi.

Slično obilježavanje prostora kamenim blokovima s križevima zabilježeno je i u drugim slučajevima na području "episkopalne četvrti". Prvi se odnosi na označavanje malene prostorije na sjevernoj strani atrija građevine za koju se uobičajeno drži da je služila kao episkopij. Pred malenom prostorijom južno od stubišta koje je u 6. stoljeću spajalo jedan od dva ulazna hodnika u episkopij i atrij episkopija, nalazile su se dvije takve kamene grede. Na jednoj od njih nalazio se natpis *SCS VINCENTIVS*.⁶⁶ Gerberov zaključak da je križevima bila označena biskupova kućna kapela čini se

posve logičnim. Drugi je primjer zabilježen u sjeverozapadnome dijelu četvrti, i to pred zagonetnom nišom Dyggveova "Oratorija B" (sl. 7a, 13). I ondje su pred nišom, kako je to Gerber dokumentirao, stajale dvije kamene grede s uklesanim izduženim latinskim križevima s trokutasto proširenim završetcima.⁶⁷ Nameće se zaključak da su svi ti veliki kameni blokovi postavljeni tijekom istoga, sveobuhvatnog programa (pre)uređenja "episkopalne četvrti" te da su funkcionirali kao svojevrsni markeri u prostoru, monumentalne oznake novouređenih svetišta, ili pak, kao što je to bilo u slučaju kupelji, prostora u biskupovu, odnosno crkvenom vlasništvu.

Ne manjka primjera episkopalnih sklopova 5. i 6. stoljeća uz koje su bile vezane kupelji. Štoviše, kasnoantički episkopalni sklopovi koji nisu bili opremljeni kupeljima (ili za koje ne znamo jesu li bili njima opremljeni), poput primjerice episkopija u Poreču, zapravo su iznimke.⁶⁸ Kupelji su zapravo bile gotovo neizostavan dio episkopalnih sklopova, i to na svim stranama kasnoantičkoga svijeta. Dovoljno je prisjetiti se obnove ravenskih kupelji u doba biskupa Viktora (537.–544.) i biskupove velikodušnosti kojom je kler stekao pravo na besplatno korištenje svakoga utorka i petka.⁶⁹ Mogli bismo se potom prisjetiti i niza drugih italskih, hispanjskih, galskih, maloazijskih i sjevernoafričkih primjera koji mahom upućuju na to da su kupelji tijekom kasnoantičkoga doba postale integralnim dijelom episkopalnih sklopova. Štoviše, kako se iz mnoštva primjera može zaključiti, gradnja novih, ili aproprijacija i preuređenje starih kupelji bilo je jedno od najizvravnijih sredstava iskazivanja biskupova društvenog položaja, ali i izvrstan izvor zarade za Crkvu s obzirom na to da su mnoge od tih kupelji bile dostupne i širemu građanstvu. Uostalom, od kraja 4. stoljeća u većini će gradova upravljanje vodovodom, pa tako i njegovo održavanje, postati biskupskom obvezom, ali i biskupskom privilegijom kroz koju će niz crkvenih poglavara demonstrirati svoju skrb nad dobrobiti grada i njegova stanovništva.⁷⁰

Imajući na umu ovdje iznesenu pretpostavku preostaje razmotriti razloge ugradnje stubišta u eksedri prostorije u

sjeveroistočnom kutu građevine (F3) (pred čijim se ulazom nalaze monumentalni kameni blokovi), čija funkcija dosad nije bila razjašnjena (sl. 12). Ono je vodilo na terasu koja se protezala uz sjeverni zid kupelji, odnosno povezivalo kupelji s građevinama koje su se morale nalaziti dalje prema sjeveru.

Razmatrajući rast i razvoj salonitanskoga episkopalnog kompleksa došli smo do zaključka da se polovinom 6. stoljeća on vjerojatno proširio preko istočnoga *cardo*, kojeg poznajemo pod nazivom "Ulica nadbiskupa Petra". Nadbiskup Petar (554.–562.) bio je zaslužan za mnoge adaptacije i pregradnje unutar episkopalnoga sklopa, a natpis pronađen upravo na prostoru sjeverno od kupelji, istočno od "Petrove ulice", potvrđuje njegove zahvate.⁷¹ Petar je podigao tzv. tetrapilon,⁷² strukturu koja je zapravo više nalikovala trijemu, i koja je bila opremljena klupama, vjerojatno za one koji su čekali na prijem u episkopij,⁷³ a klupe su bile postavljene i duž istočne strane ulice. Naša je pretpostavka da ovaj prostor nije služio samo kao ulazni trijem i pretpostor "starom episkopiju", smještenom na zapadnoj strani ulice, nego i novom, većem episkopiju koji pretpostavljamo na njezinoj istočnoj strani. U tom smislu, tzv. tetrapilon služio bi i kao simbolička poveznica između starog i novog dijela episkopalnog kompleksa (sl. 14).⁷⁴

Naposljetku, začuđuje činjenica da velika eksedra u sjeveroistočnom dijelu četvrti, sjeverno od kupelji, sa subselijom i tribelonom (sl. 7, 15), dosad nije zaokupila pozornost istraživača, iako su se pitanjem izgleda, pozicije i širenja salonitanskoga episkopija bavili mnogi.⁷⁵ Ona nije mogla pripadati antičkoj kući nego je morala biti dijelom neke

kasnoantičke strukture. Spomenuti arhitektonski elementi navode nas na pomisao da je možda riječ upravo o ostatcima nove biskupske audijencijske dvorane, izgrađene prilikom proširenja episkopija tijekom 6. stoljeća. Ako je naša pretpostavka točna, a za njezinu bi provjeru trebalo provesti arheološka istraživanja, i spomenute intervencije u dvama frigidarijima (F2 i F3) dobivaju svoj smisao. Veliki kameni blokovi u tom su slučaju bili postavljeni kako bi označili prostoriju koja je direktno komunicirala s pretpostavljenim zgradama episkopija sjeverno od kupelji. Značilo bi to da je negdje do polovine 6. stoljeća episkopalni sklop, šireći se na istok preko "Petrove ulice", dobio potpuno nov, reprezentativniji izgled, ostajući simbolički povezan sa zgradama starog episkopija tzv. Petrovim tetrapilonom. Monumentalni blokovi s latinskim križevima, kakvi su nađeni i na zapadnome kraju ovoga dijela grada⁷⁶ (također i pred tzv. Oratorijem B), mogli bi se tumačiti i kao pokušaj uspostavljanja specifične sakralne topografije unutar episkopalnoga sklopa koji je, nadrastajući svoje okvire, postao zapravo reprezentativna "episkopalna četvrt", "grad unutar grada". Investicije su morale biti povezane s ambicioznim i poduzetnim biskupom, a možda se upravo na njih poziva Petar u već spomenutom natpisu pronađenom s istočne strane "Petrove ulice", blizu mjesta na kojemu se uzdizao njegov "tetrapilon", koji kaže: ... *per quam gressum ad coelestia tendat, qua duce per lucem plebs ferat ampla Petri*.⁷⁷ Ono što smatramo gotovo izvjesnim jest da su s proširenjem episkopalnog kompleksa u njegov sastav integrirane i kupelji i, posve u skladu s običajima kasnoantičkoga svijeta, pretvorene u – biskupski *balneum*.⁷⁸

Bilješke

1 NIKOLINA MARAKOVIĆ – TIN TURKOVIĆ, »Velike salonitanske terme« – nova razmatranja prostorne organizacije kupališnoga sklopa, u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 37 (2013.), 7–22.

2 STANKO PIPLOVIĆ, Pregradnje u »velikim termama« u Saloni, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXXIV (1980.), 89–102.

3 Nad kamenim popločenjem koje je u toj prostoriji i danas očuvano Gerber je zabilježio postojanje mozaičkog poda, a nad njime i *terazzo* poda. Vidi WILLIAM GERBER (s MIHOVILOM ABRAMIĆEM, RUDOLFOM EGGEROM), *Forschungen in Salona I. Die Bauten im nordwestlichen Teile der Neustadt von Salona*, Wien, Österreichisches Archäologisches Institut, 1917., 111.

4 NENAD CAMBI, Pogovor, u: *Antička Salona*, Split, Književni krug, 1991., 469.

5 Također, neki od pregradnih zidova između bočnih kubikula najvjerojatnije su bili pomicali kako bi se udovoljilo kasnijoj, kupališnoj funkciji građevine. Stoga bi za potpuniju sliku trebalo pominje istražiti koji su od pregradnih zidova, posebice onih na istočnoj strani građevine, dio kasnijih pregradnji, a koji su izvorno omeđivali kubikule.

6 Za antičku stambenu arhitekturu vidi ALEXANDER G. MCKAY, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, Baltimore–London, The John Hopkins University Press, 1998., i JOHN R. CLARKE, *The houses of Roman Italy, 100 B.C.–A.D. 250: Ritual, Space, and Decoration*, Berkeley, University of California Press, 1991.

7 Za pregled kupališne arhitekture vidi INGE NIELSEN, *Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, vol. 1 i 2, Aarhus, Aarhus University Press, 1993. Opsežna literatura o arhitektonskim karakteristikama rimskih kupelji, kao i objašnjenje razloga ugradnje svodova u NIKOLINA MARAKOVIĆ – TIN TURKOVIĆ (bilj. 1).

8 Autor koristi oba ova termina, iako ih je potpuno pogrešno upotrebljavati za isti tip objekta, odnosno istu građevinu. Vidi STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 2), 90.

9 Gerber je zabilježio dogradnje zida na istočnoj fronti "Petrove ulice", neposredno ponad sjevernoga oboda kupelji, koji korespondira s prolazom uz kulne građevine sa zapadne strane ulice, a o tome da se izvorna *domus* nije nalazila u slobodnome prostoru nego u pravilno organiziranoj mreži gradskih prometnica govore

i Gerberova zapažanja koja se tiču struktura smještenih sjeverno od kupelji. Vidi WILLIAM GERBER (bilj. 3), 103–106. Takvu je situaciju zabilježio i E. Dyggve. Ovom prilikom zahvaljujemo Ministarstvu kulture RH što nam je pružilo uvid u Dyggveov arhiv.

10

NENAD CAMBI (bilj. 4), 469–470. Cambi je uočio da se izvorna građevina nalazila unutar definirane gradske infrastrukture te je iznio svoje objekcije na Piplovićevo razlikovanje dijelova zdanja prema fazama preobrazbe kuće u kupelji.

11

O tome smo govorili na znanstvenom skupu *Urban and Rural Landscapes between Late Antiquity and the Middle Ages, Arqueología de un Paisaje en Transición. Antigüedad Tardía y Alta Edad Media*, Zaragoza, 15.–16. studenoga 2012. (N. Maraković – T. Turković, *Late Antique changes in the urban structure of the Dalmatian metropolis – the Episcopal complex in Salona*). Rad je predan za objavu. Iste smo teze izložili i na znanstvenom skupu *Illyrica Antiqua II – in honorem Duje Rendić Miočević*, Šibenik, 12–15. rujna 2013. (T. Turković – N. Maraković, *Duje Rendić-Miočević i kronologija gradnje episkopalnog kompleksa u Saloni – trideset godina kasnije*).

12

STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 2), 90.

13

I Cambi je smatrao da bi valjalo podići sačuvane podove kako bi se pronašla podnica izvorne kuće. NENAD CAMBI (bilj. 4), 469.

14

NIKOLINA MARAKOVIĆ – TIN TURKOVIĆ (bilj. 1), 17–18.

15

STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 2), 90.

16

Budući da je temperatura u suspenzuri pod kaldarijem ipak bila preniska da bi izravno zapalila garež, ona se nesumnjivo nakupljala na podovima i zidovima komore. Pod određenim okolnostima, doduše, nakupljeni je sloj gareži, odnosno nesagorenog materijala, mogao planuti i izazvati požar u suspenzuri, ali je moguće da se na kamenju pregradnoga zida raspoznaju samo ostatci gareži iz hipokausta. Piplovićeva pretpostavka da je sedreni zid bio sačinjen od kamenja od kojeg su prije pretpostavljenog požara bili izrađeni svodovi kuće po našem su sudu nema uporišta. Zahvaljujemo prof. dr. sc. Željku Bogdanu s Fakulteta strojarstva i brodogradnje u Zagrebu što nas je uputio na pravilnosti u funkcioniranju ovakvih sustava i skrenuo pozornost na moguće okolnosti požara u komori.

17

WILLIAM GERBER (bilj. 3), 109–117.

18

Ne možemo se složiti s Piplovićevim zaključkom da je pod prozorije povišen u trenutku kada je u njoj uređena peć. STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 2), 97.

19

WILLIAM GERBER (bilj. 3), 13, sl. 2.

20

Spremnik A je, kako je vidljivo na Gerberovu tlocrtu, imao i vlastiti dovod vode.

21

WILLIAM GERBER (bilj. 3), 13, 117 (sl. 216 i 217), 142.

22

WILLIAM GERBER (bilj. 3), 105–106.

23

STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 2), 90; STANKO PIPLOVIĆ, Recikliranje arhitektonskih i skulpturalnih elemenata u Saloni, u: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 47 (2005.), 1–25.

24

ILJUG III, 2177; FRANE BULIĆ, Scavi nelle basiliche urbane di Salona durante gli anni 1907, 1908, 1909, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 35 (1912.), 24; WILLIAM GERBER (bilj. 3), 110.

25

ILJUG III, 2149; FRANE BULIĆ (bilj. 24), 29; WILLIAM GERBER (bilj. 3), 110.

26

GÉZA ALFÖLDY, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, Heidelberg, Winter, 1969., 72, 299, 365–367.

27

Primjerice, zakonom iz 357. godine propisane su kazne za sve one koji skinu bilo koji dio grobnice kako bi ga iskoristili kao građevinski materijal ili ga kao takvoga prodavali. Iz ukaza iz 363. godine saznaje se pak da je praksa skidanja materijala s grobnica bila široko rasprostranjena te da se materijal, među ostalim, skidao kako bi bio upotrijebljen za ukrašavanje blagovaonica i portika. Vidi HELEN SARADI-MENDELOVICI, Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and Their Legacy in Later Byzantine Centuries, u: *Dumbarton Oaks Papers*, 44 (1990.), 47–61.

28

JEAN-PIERRE CAILLET, L'apport de l'épigraphie de Salone à l'histoire de la Dalmatie dans l'Antiquité tardive, u: *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 133e année, N. 2, 1989., 449–461.

29

PASCALE CHEVALIER – JAGODA MARDEŠIĆ, La ville de Salone dans l'antiquité tardive: deprise spatiale. Mutations et renouveau de la parure monumentale, u: *Hortus artium medievium*, 12 (2006.), 55–68.

30

Za kupališne objekte u istočnom dijelu grada vidi WILLIAM GERBER (bilj. 3), 106–129.

31

U prilog takve datacije inicijalnog uređenja tzv. "Velikih termi" moglo bi se pridodati i mnoštvo drugih argumenata i indicija, no njihova elaboracija u ovome radu znatno bi nadišla primjereni mu opseg.

32

O sprezi između vodovodnog sustava i kupališnih sklopova u istočnome gradu svjedoče i ostatci kupelji na Bilankuši, smještenih u blizini vodovoda, ali i iznimna koncentracija kupališnih sklopova u sjeverozapadnom dijelu istočnoga grada koje je opisao Gerber. Vidi MIROSLAV KATIĆ, Salonitanski vodovod, u: *Di-Oklecijanov akvedukt*, (ur.) J. Belamarić, Konzervatorski odjel Split, Split, 1999., 60; FRANKO OREB, Arheološki nalazi uz magistralu na predjelu »Bilankuša« u Solinu, u: *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 2 (1969.), 3–6; WILLIAM GERBER (bilj. 3).

33

Vidi INGE NIELSEN (bilj. 7).

34

MARCUS TERENCEIUS VARRO, De lingua latina 9.68 (preveo na engleski Roland G. Kent), London, Harvard University Press, 1938., 2. 491. MARKO VITRUVIJE POLIO, Deset knjiga o

arhitekturi = De architectura libri decem (preveli Matija Lopac, Vladimir Bedenko), Zagreb, Golden marketing, 1999., 5.10.1.

35

R. B. Ward nabrojio je svega pet primjera "dvostrukih" kupelji izgrađenih tijekom 1. stoljeća. To su kupelji u mjestu *Ferentum* u Etruriji (iz doba Flavijevaca), u galskim mjestima *Gisacum* i *Allonnes*, u Tamasudi u Mauretaniji, te kupelji uz *Forum Sempromii* u Picenumu. ROY BOWEN WARD, *Women in Roman Bath*, u: *The Harvard Theological Review*, 85/2 (1992.), 125–147.

36

ROY BOWEN WARD (bilj. 35), 138–139, JOSEPH JAY DEISS, *Herculaneum: Italy's Buried Treasure*, New York, Harper & Row, 1985., 136.

37

"Carske kupelji" najčešće su imale prstenastu strukturu koja je podrazumijevala jednosmjerno kretanje kupaca u krug od frigidarija prema kaldariju i potom od kaldarija prema drugom frigidariju. Udvajanje frigidarija i tepidarija ne znači da je riječ o "dvostrukim" kupeljima jer im je struktura posve drugačija. Termin "dvostruke" kupelji primjenjiv je samo u slučaju kupališnih sklopova u kojima su prostorije bile poredane u nizu i u kojima je kretanje bilo dvosmjerno.

38

Ovidije, Plinije Stariji, Kvintilijan, Marcijal i drugi. Vidi ROY BOWEN WARD (bilj. 35), 134–139.

39

FIKRET YEGÜL, *Baths and Bathing in Classical Antiquity*, Cambridge, MA, MIT Press, 1992., 33. R. B. Ward ističe da je *Historia Augusta* vrlo problematičan izvor za donošenje spomenutog zaključka te također navodi arheološke nalaze koji dokazuju suprotno. ROY BOWEN WARD (bilj. 35), 139–140.

40

JÉRÔME CARCOPINO, *Daily Life in Ancient Rome. The People and the City at the Height of the Empire*, London, Penguin Books, 1956., 281–282.

41

GARRETT G. FAGAN, *Bathing in Public in the Roman World*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 2002., 24–29; ROY BOWEN WARD (bilj. 35), 125–147; JANET DeLAINE, *Recent Research on Roman Baths*, u: *Journal of Roman Archaeology*, 1 (1988.), 11–31.

42

GARRETT G. FAGAN (bilj. 41), 29; GARRETT G. FAGAN, *Three Studies in Roman Public Bathing: Origins, Growth and Social Aspects*, doktorska disertacija, McMaster Univ., Hamilton, 1993., 4–6.

43

STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 2), 96–97.

44

Prvi artikularniji napad Crkve na običaj zajedničkog kupanja muškaraca i žena dogodio se tek 366. godine na regionalnom maloazijskom sinodu u frigijskoj Laodiceji kojemu je prisustvovalo tridesetak maloazijskih biskupa. Trideseti kanon sinoda jasno nalaže svećenstvu, višem i nižem, svim kršćanima i laicima da se ne kupaju u kupeljima sa ženama. Zanimljivo je da je i na Trulanskom koncilu (*Quinisextum*), održanom u Konstantinopolu 692. godine, čije su odredbe mahom bile usmjerene prema iskorjenjivanju poganskih običaja, ponovno bilo nužno ponoviti trideseti kanon sinoda u Laodiceji. Sedamdeset i sedmi kanon ovoga koncila zabranjuje svećenstvu i laicima kupanje sa

ženama. On predviđa kaznu za svećenstvo, no ne i za laike. Po svemu sudeći, običaj mješovitog kupanja zadržao se u istočnome dijelu Carstva iznimno dugo. Vidi PHILIP SCHAFF, *Nicene and Post-Nicene Fathers: Second Series, Volume XIV, The Seven Ecumenical Councils*, New York, Cosimo, 2007., 399.

45

Sv. Jeronim nije bio prvi kršćanski mislilac zabrinut zbog opasnosti kupelji za kršćanske moralne vrijednosti. Već krajem 2. i početkom 3. stoljeća upute o ispravnom korištenju kupelji kršćanima upućuje Klement iz Aleksandrije, a pola stoljeća nakon njega i Cecilije Ciprijan u svome djelu *De habitu virginum*. Međutim, ni u 3. a ni u 4. stoljeću Crkva nije zabranila upotrebu kupelji. Štoviše, korištenje kupelji Crkvi je bilo posve prihvatljivo, pa čak i poželjno dok su se one koristile iz praktičnih, medicinskih i higijenskih razloga. Protiv kupelji i kupanja općenito ustali su tek asketski nastrojani mislioci koji su smatrali da se kupanjem kompromitira *alousia*, asketski ideal neopranosti, odnosno prirodna stanja kojim se demonstrira nadmoć duha nad tijelom. U tom svjetlu valja razmatrati i Jeronimovu strogu izjavu da onaj tko se okupao u Kristu ne treba drugu kupku. Istom idealu težio je i niz pustinjaka, ali i poneki crkveni poglavari, uglavnom oni potekli iz udaljenih sredina gdje su sponse s klasičnom kulturom bile krhke. Među istaknutim zagovornicima ideala bile su i neke od najznačajnijih osoba ranokršćanskoga svijeta poput sv. Antuna Pustinjaka koji se, primjerice, ponosio činjenicom da tijekom svog života nije nikada opraio noge ili Julijana Pustinjaka koji je svojim sljedbenicima oštro zabranio kupanje. No, stavovi pojedinaca ne bi trebali biti interpretirani kao stav Crkve i kršćana prema kupanju i kupeljima, ni na Istoku, ni na Zapadu. Naposlijetku, poznato je da su kupelji u Rimu (Lateranske kupelji) i u Konstantinopolu (mnoštvo njih) bile korištene do u 9. stoljeće, a i kasnije. Kako je istaknuo F. Yegül, postoji obilje dokaza da su kupelji nastavile biti korištene kao dijelovi crkvenih sklopova i samostana, a u Rimu je čak i papa Hadrijan I. dao krajem 8. stoljeća popraviti jedan od akvedukata kako bi se kupelji i krstionica kraj crkve sv. Petra mogle opskrbljivati vodom. Vidi FIKRET YEGÜL (bilj. 39), 199–206; ROY BOWEN WARD (bilj. 35), 142–147.

46

I. Nielsen navodi tek šest primjera takvih "podvostručnih" kupelji te mogućnost da je tijekom 6. stoljeća i u Zeuksipovim kupeljima u Konstantinopolu dograđen ženski trakt. INGE NIELSEN (bilj. 7), 116 i 148.

47

Jedan paradigmatički slučaj su sjeveroistočne kupelji u Epidauru. INGE NIELSEN (bilj. 7), 116, 122 i dalje.

48

S Dyggveovom datacijom u rano 4. stoljeće složio se i D. Rendić-Miočević, zaključujući na osnovi forme križa. EJNAR DYGGVE, *Povijest salonitanskog kršćanstva*, Split, Književni krug, 1996., 35–36; DUJE RENDIĆ MIOČEVIĆ, *Tipologia dei battisteri salonitani*, u: *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, XIX (1971.), 271–272; STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 2), 97–100.

49

NENAD CAMBI (bilj. 4), 470–471.

50

FRANE BULIĆ, *Po ruševinama stare Salone*, Split, 1986., 15.

51

NENAD CAMBI (bilj. 4), 471; ID., *Križ nad zapadnim vratima Dioklecijanove palače*, u: *Kulturna baština*, 7/11–12 (1981.), 6–14. Autor iznosi tezu da su uklesani križevi tipični za 4. i 5. stoljeće te da kasnije počinju prevladavati križevi neznatno reljefno izdignuti od pozadine.

52

Vidljive su također tanke horizontalne linije kojima omeđuje kompoziciju prije nego što kleše križeve. Na sjecištu krakova nije dugme, kao što to navodi N. Cambi, iako dugme nalazimo na brojnim sličnim primjerima uklesanih križeva.

53

Nažalost, za većinu je mjesto nalaza nepoznato, ali za manji je broj poznato da su dopremljeni iz Salone (Marusinac, Kapljuč, Manastirine, episkopalni sklop itd.).

54

Marusinac, episkopalni sklop, Tusculum, Gospa od Otoka.

55

ŽELJKO RAPANIĆ, Predromaničko doba u Dalmaciji, Split, Logos, 1987., 112, T. I, sl. 1, 2; BRANKA MIGOTTI, Dekorativna ranokršćanska plastika jaderskog i salonitanskog područja. Temeljne osobine i međusobne razlike, u: *Diadora*, 13 (1991.), 291–312. Autori se, međutim, ne bave datacijom pojedinačnih primjera na osnovi njihovih morfoloških karakteristika.

56

Vidi bilj. 64. Također, u atriju Arheološkog muzeja u Splitu izložen je i ranoromanički nadvratnik iz crkve sv. Julijane u Splitu na kojemu se nalaze vrlo slični uklesani križevi, što dokazuje dugu tradiciju spomenutog načina klesanja ovoga motiva.

57

Međutim, Gerber je izradio prijedlog rekonstrukcije prezbiterija s oltarnim pločama i pilastrima ukrašenim križevima. Vidi WILLIAM GERBER (bilj. 3), 34, sl. 44.

58

WILLIAM GERBER (bilj. 3), 34, sl. 45; 35, sl. 47; 36, sl. 50; 37, sl. 51, 53, 54.

59

WILLIAM GERBER (bilj. 3), 105, sl. 191. N. Cambi u 6. stoljeće datira plutej sa sličnim uklesanim križem iz Narone. NENAD CAMBI, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, LXX–LXXI (1968.–1969.), 57–106, T. XIII–XVI. Vidi str. 88–89, T. XIX, sl. 6. Neke primjere ranokršćanskih uklesanih križeva navodi i IGOR FSKOVIĆ, Ranokršćanski križevi u srednjovjekovnim crkvama, u: *Opuscula archaeologica*, 23–24 (1999.–2000.), 237–250. Međutim, autor se ne bavi problemom njihove datacije.

60

Salona I. Recherches archéologiques franco-croates à Salone. Catalogue de la sculpture architecturale paléochrétienne de Salone /Katalog starokršćanske arhitektonske skulpture Salone (ur.) N. Duval, E. Marin, C. Metzger, Collection de l'École française de Rome 194, Split–Rome, Musée archéologique – Centre A. Merlin (C.N.R.S. – Paris-Sorbonne) – École française de Rome, 1994.

61

Salona I (bilj. 60), 1.

62

Na području jadranskoga bazena usporedivi su, primjerice, s opremom ravenskih crkava 6. stoljeća ili s opremom porečke Eufrazijane.

63

Salona I (bilj. 60), pl. IX, X, XI, XV, XVI, XVII.

64

Salona I (bilj. 60), 15. Vidi također PASCALE CHEVALIER, Le dispositif liturgique des églises de Dalmatie et d'Istrie aux VIe et

VIIe s., u: *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju (Split–Poreč 25. 9. – 1. 10. 1994.)*, sv. 2, (ur.) N. Cambi, E. Marin, Split, Arheološki muzej, 1998., 975–996. Na osnovi tipologije liturgijskoga namještaja autorica objašnjava da su velike salonitanske bazilike (Manastirine, Marusinac, bazilike episkopalnog sklopa, Kapljuč) bile preuređivane u 6. stoljeću (str. 982, 985, 986, 992–993 itd.) U katalogu *Salona I* navode se i svi komparativni primjeri s područja Dalmacije te relevantna literatura (str. 305–307, pl. XCIX). Osim navedenih naslova vidi također PAVUŠA VEŽIĆ, Ranokršćanski reljefi i arhitektonska plastika u Zadru i na zadarskom području – prilog poznavanju ranokršćanske skulpture u Dalmaciji, u: *Diadora*, 22 (2008.), 119–157, sl. 20–24, kat. 12, 20 (za Pridragu i Biograd); *Srima–Prižba. Starokršćanske dvojne crkve* (Z. Gunjača, N. Cambi, D. Maršić, I. Fadić, Z. Brusić, A. Kurilić, Ž. Miletić), Šibenik, Muzej grada Šibenika, 2005., 116–120, kat. 115–119, 123, 126–134 (za Srimu); ANTE UGLEŠIĆ, Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije, Drniš–Zadar, 2006., 15–16, sl. 1; 18–20, sl. 6; 26, sl. 14; 34, sl. 24; 44–47, sl. 41; 59, sl. 58 (za Kašić, Bribir, Murter, Šibenik, Trbounje, Plavno); IVO PETRICIOLI – SVETISLAV VUČENOVIĆ, Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru, u: *Diadora*, 5 (1970.), 177–202, sl. 14 (Sv. Petar Stari u Zadru) itd.

65

Iznimka su dva kamena pilastra s uklesanim križevima iz Oratorija B, visine 1,50 i 1,49 m (*Salona I*, pl. XI, III.b.10 i III.b.11 – uvršteni u grupu prozorskih elemenata) te pilastar s uklesanim križem iz sjeveroistočnog aneksa sjeverne crkve na Marusincu, visine 1,95 m (*Salona I*, pl. XCVII, XII.2 – nedefinirane funkcije). Smatramo da je u oba slučaja riječ o instalacijama simboličke funkcije, jednako kao u slučaju kamenih blokova s križevima u "Velikim termama".

66

Grede su zabilježene na Gerberovim fotografijama. Vidi WILLIAM GERBER (bilj. 3), 101–102, sl. 185, 186; FRANE BULIĆ, L'iscrizione di S. Vincenzo martire Caesarugustano trovata a Nord della basilica urbana a Salone, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 29 (1906.), 246–256, T. XII; FRANE BULIĆ (bilj. 50), 109–113.

67

WILLIAM GERBER (bilj. 3) 125, sl. 229 (prostoriya je označena br. XI); 128. Vidi *Salona I*, katalog, T. XI, III.b.10, III.b.11.

68

Za porečki episkopalni sklop vidi IVAN MATEJČIĆ – PASCALE CHEVALIER, Nouvelle interpretation du complexe episcopal "Pre-euphrasien" de Poreč, u: *Antiquité Tardive*, 6 (1998.), 355–365; IVAN MATEJČIĆ, Episcopio della eufrasiana di Parenzo, u: *Antiquité tardive*, 11 (2002.), 67–72.

69

MAUREEN C. MILLER, *The Bishop's Palace*, Ithaca–London, Cornell University Press, 2000., 32.

70

Vidi FIKRET YEGÜL (bilj. 39); WOLFGANG MÜLLER-WIENER, Bischofsresidenzen des 4.–7. Jahrhunderts im östlichen Mittelmeer-Raum, u: *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne: Lyon, Vienne, Grenoble, Genève, Aoste (21–28 septembre 1986.)*, 11,1, Rome, 1989., 651–709; MAUREEN C. MILLER (bilj. 69); JAVIER MARTÍNEZ JIMÉNEZ, Reuse, Repair and Reconstruction. Functioning aqueducts in post-Roman Spain, u: *Make-do and Mend: Archaeologies of Compromise, Repair and Reuse*, (ur.) B. Jervis, A. Kyle, BAR International Series, Oxford, Archaeopress, 2012., 27–42 itd.

71

Pronađen je na tadašnjoj katastarskoj čestici br. 3880. Vidi FRANE BULIĆ, *Iscrizioni di Petrus Arcivescovo di Salona del VI. secolo*, u: *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 29 (1906.), 153–192; FRANE BULIĆ – JOSIP BERVALDI, *Kronotaksa solinskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)*, Zagreb, 1912., 59–60; *Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne, IVe–VIIe siècles*, vol. 1–2, (ur.) N. Gauthier, E. Marin, F. Prévot, Rome, École française de Rome, 2010., 184–187.

72

Termin se prvi put javlja u TOMISLAV MARASOVIĆ, *Il complesso episcopale salonitano nel VI–VII secolo*, u: *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae II (Split–Poreč, 25 settembre – 1 ottobre 1994) (Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 87–89)*, Split, 1998., 1007. Dyggve ga je opisao kao »nadgrađe u obliku baldahina koji se sastojao od lukova na četiri visoka stupa«. EJNAR DYGGVE (bilj. 48), 37.

73

Tako je zaključio i WILLIAM GERBER (bilj. 3), 106.

74

Valja ipak dodatno istaknuti da termin tetrapilon nije najprikladniji za tu strukturu. On bi podrazumijevao da je struktura bila prohodna sa sve četiri strane, što nije bio slučaj. S istočne strane bila je zagrađena zidom čiji dijelovi i danas preostaju, a bili su daleko bolje očuvani u Gerberovo doba, kako se može vidjeti na fotografijama. Slijedom rečenog, čini se da "tetrapilon" nije bio postavljen pred ulazom u zdanje koje se nalazilo istočno od "Petrove ulice", jer se ulaz očito nalazio sjevernije, vrlo vjerojatno na mjestu nekadašnje ulice koja je zagrađena u kasnije doba, upravo onako kako su zagrađene i ostale uličice u četvrti. No, na neki je način ta struktura ipak simbolički povezivala građevine s obje strane ulice.

75

Vidi WILLIAM GERBER (bilj. 3), 60–61; EJNAR DYGGVE (bilj. 48), 37–38, fig. II, 13; JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, *Salonitanski kulturni krug Justinijanova doba*, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 34 (1994.), 21–37; JASNA JELIČIĆ-RADONIĆ, *Krstionički sklop salonitanske katedrale*, u: *Znakovi i riječi (Signa et litterae)*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada, 2002., 109–121. Salonitanski su episkopij u svoje studije uključili i WOLFGANG MÜLLER-WIENER (bilj. 70), 664–666, 702, 707–708; LUISA BERTACCHI, *Contributi allo studio dei palazzi episcopali paleocristiani: i casi di Aquileia, Parenzo e Salona*, u: *Aquileia nostra*, 56 (1985.), 361–412; ULRICH REAL, *Bischofsresidenzen in Spätantike. Eine Untersuchung zu ihrer Struktur, Entwicklung und Identifizierung*, doktorska disertacija, Westfälischen Wilhelms-Universität, Münster, 1998., 135–136.

76

WILLIAM GERBER (bilj. 3), 122–129.

77

Za čitanje natpisa vidi FRANE BULIĆ (bilj. 71), 166–173; FRANE BULIĆ – JOSIP BERVALDI (bilj. 71), 60; *Salona IV* (bilj. 71), 184–187.

78

Za smještaj, organizaciju i razvoj kasnoantičkih episkopija te različite potrebe kojima su morali udovoljiti, u skladu s razvojem biskupske službe, kao i za neka terminološka pitanja vidi JOHN C. LAMOREAUX, *Episcopal Courts in Late Antiquity*, u: *Journal of Early Christian Studies*, 3/2 (1995.), 143–167; ULRICH REAL (bilj. 75), osobito 24–32; MAUREEN C. MILLER (bilj. 70), osobito 16–50; BARBARA POLCI, *Palace and Hall in the Mediterranean Basin between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, doktorska disertacija, University of East Anglia, 2000., 72–82.

Summary

Tin Turković – Nikolina Maraković

The "Large Salonitan Thermae" – from an Ancient House to the Bishop's Baths

The "Large Thermae", situated in the north-western part of Salonitan *Urbs Orientalis*, to the east from the monumental Episcopal complex, have been subject of our interest for a certain period of time. We have already dealt with their spatial arrangement, the structure and functioning of their bathing tracts, and we have also explained why the term *balneum* would be more appropriate for them than the usually employed term *thermae*. What remained to be presented is our insight into the chronology of their building and subsequent re-buildings, which are closely related to the growth and development of the whole district and expansion of the Salonitan Episcopal complex.

That the original building was an ancient *domus* has already been recognized by former researchers. However, the plan of

the original building proposed by S. Piplović should be corrected at certain points, as some elements (*exedrae*, buttresses etc.) could not have belonged to the initial situation. In addition to that, our research (in the first place a careful inspection and "merging" of Gerber's and Dyggve's finds) has shown that the house was located in a well structured residential quarter, organized according to the usual principles of Roman town planning. Only further archaeological investigations could provide some clues for the exact dating of the building, because the present state of research allows for a rather wide time span, during the first centuries of the Empire.

The second phase of the building refers to the installation of bathing facilities – the adaptation of the house for a *balneum*. We cannot agree with S. Piplović that these interventions

occurred after the house had been destroyed in a fire, as his statement cannot be substantiated by archaeological finds. The adaptations included the addition of *exedrae* and the arrangement of the large bathing tract along the northern and eastern wing of the building (A1-A2-F1-F2-F3-T/U-T/S-C-Pr1). The floor level was raised due to the installation of hypocaust heating system and building of *suspensura* (except for the room in which the *praefurnium* was installed) and consequently the walls were also raised; the heated rooms were vaulted and their walls supported by buttresses. At the same time the water-supply system must have been arranged, and the platform for the water duct erected behind the building. Consequently, the street on the northern side of the building was annihilated. Considering the dating of this Salonitan *balneum* one has to refer to two funeral inscriptions incorporated into its pavements (Pi, F1; F3), dated from the second half of the 2nd to the first half of the 3rd century, but also to the general historical context and possibilities of such a reuse of funeral monuments. In our opinion, these Salonitan baths should be dated somewhere near the end of the 4th, or possibly even beginning of the 5th century, and should be observed in the context of other interventions in this part of the town, in the first place the arrangement of the new water-supply system and a number of other bathing facilities.

The smaller bathing tract, in the north-western corner of the building, was probably installed when the larger one was already in function. Its floor-level was raised from the floor level of the larger tract for the height of *suspensura*, and the building technique employed shows considerable differences. Subsequent adaptations must have included also two small *alvei* in *caldarium* of the large tract (C, Al). Salonitan “double-baths” belong actually to just a few examples of the kind, and the intended purpose and function of the smaller bathing tract can only be guessed. The assumption of S. Piplović, that it was used by women, cannot be discarded, although it has to be re-considered in a wider historical context, together with the question of its dating. It has to be kept in mind that the segregation of sexes may not have been the only reason for this kind of “doubling” of bathing facilities. The other reason may have been reduction of the bath’s capacities, due to lack of water, fuel, or clients. In Salonitan case, however, the installation of the smaller tract may also have been related to the changes of function indicated by the interventions in the two *frigidaria* of the larger tract (F2 and F3). Taking all into consideration, we suppose that the small bathing tract of the Salonitan *balneum* should not be dated before the 5th century, and it may have been added to the existing structure even in the 6th century.

The interventions in the two *frigidaria* in the north-eastern corner of the baths should be interpreted in a wider context, and, in our opinion, should be seen as an important clue for the understanding of the expansion of the Episcopal complex and urbanistic development of the whole quarter. In the second *frigidarium* (F2) two monumental stone pillars with incised Latin crosses were installed, and the *exedra* of the third *frigidarium* (F3) was provided with stairs, leading to the platform at the rear of the building. E. Dyggve and S. Piplović believed that this part of the building may have been used for the Christian rite of baptism at the beginning of the 4th century, but did not try to explain the function of the mentioned stairs. Concerning the type of the cross on the

stone pillars, one has to note that it was quite common in the 6th century; moreover, stone beams and pillars decorated in the same manner were found also in some other places in the Salonitan Episcopal complex, like the supposed *episcopium* to the north of basilica Urbana, or Dyggve’s “*Oratorium B*”. We can only conclude that the monumental stone pillars in the “large baths” should be dated much later than Dyggve and Piplović supposed, and were installed during an all-encompassing project of re-building of the Episcopal complex, indicating that the baths were at that time also in possession of the Church. A number of Late Antique Episcopal complexes equipped with baths may substantiate our hypothesis that they remained in use. In this context, we suppose, the function of the stairs built in the *exedra* of the room in the north-eastern corner of the complex (F3) and leading to the supposed buildings lying to the north, can be explained as well.

While studying the growth and development of the Salonitan Episcopal complex we came to the conclusion that around the middle of the 6th century it was probably spread across the eastern *cardo*, the so-called “Street of Archbishop Petrus” (554-562). The mentioned archbishop was responsible for a number of adaptations and re-buildings in the Episcopal complex, and an inscription found to the north from the baths, at the eastern side of the mentioned street, confirms his undertakings. He raised the so-called “tetrapylon” – actually a structure resembling a loggia, or a porch, equipped with benches, probably to be used by those who were waiting for the reception in the *episcopium*. The benches were also installed along the eastern side of the street. We suppose that this open-air waiting room served not only as an entrance porch to the “old *episcopium*”, situated on the western side of the street, but also a new, larger *episcopium* that, as we suppose, was built across the street, on its eastern side. Thus, the mentioned structure would also be a kind of symbolical link between the old and the new Episcopal buildings. It is quite surprising that a large *exedra* with a *subsellium* and a *tribelon*, in the north-eastern part of the district and to the north from the baths, never captured the attention of the researchers. It could not have been a part of an ancient house, and must have belonged to a Late Antique structure. The mentioned architectural elements may be the remains of the new bishop’s audience hall, built in the 6th century, when the Episcopal complex was extended across the street and when the district was turned into a kind of “Episcopal quarter”, “town inside the town”. To prove our hypothesis, archaeological research would be necessary. However, in this context the interventions in the two *frigidaria* (F2 and F3) would be perfectly explainable – the baths, acquired by the Church, were incorporated in the expanded, monumental Episcopal complex, and the stairs in the easternmost room provided direct communication with the Episcopal premises lying to the north. The stone pillars with crosses would thus mark the access to the buildings of the new *episcopium*, indicating as well quite clearly that the baths were at that time turned into – the bishop’s *balneum*.

Keywords: Salona, the “Large Thermae”, Episcopal complex, “Episcopal quarter”, bishop’s *balneum*, Roman baths, *Urbis Orientalis*

(Prijevod/translation: Nikolina Maraković)